

ПЕЛЕХ І. В.,

orcid.org/0000-0002-7896-688X

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права,

(Запорізький національний університет)

УДК 341.924:340.134(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.79>

ІСТОРИЧНІ МОДЕЛІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ЇХ АДАПТАЦІЯ ДО УМОВ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ

У статті здійснено комплексний аналіз історичних моделей перехідного правосуддя та визначено можливості їх адаптації до умов сучасного українського досвіду. Обґрунтовано, що перехідне правосуддя є логічним етапом еволюції системи захисту прав жертв збройних конфліктів, спрямованим не лише на притягнення винних до відповідальності, а й на відновлення прав постраждалих, встановлення правди та створення інституційних гарантій неповторення порушень у майбутньому. Виокремлено та проаналізовано основні історичні моделі перехідного правосуддя: каральну (або репресивну), комісійну (або правдоз'ясувальну), інституційно-реформаторську та комбіновану - з урахуванням конкретних прикладів їх застосування у міжнародній практиці. Вказано, що кожна з моделей формувалася під впливом конкретних політичних, соціальних та правових умов і має як свої переваги, так і обмеження. Особливу увагу приділено практичному досвіду застосування перехідного правосуддя у Колумбії, Південно-Африканській Республіці та Сирії та можливого запозичення позитивних практик для українського контексту перехідного правосуддя, який характеризується поєднанням триваючої збройної агресії, тимчасової окупації частини території держави, масштабних порушень прав людини та перспектив повоєнного відновлення. Проаналізовано наукові підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників, а також сучасні експертні дискусії щодо застосування міжнародного досвіду для України. Наголошено на доцільності використання комбінованої моделі перехідного правосуддя, що поєднує національні та міжнародні механізми відповідальності, участь жертв, репарації та інституційні реформи. Зроблено висновок, що адаптація історичних моделей перехідного правосуддя до українських реалій потребує комплексного, системного та контекстуального підходу, здатного забезпечити як справедливість щодо минулих злочинів, так і демократичний розвиток держави в майбутньому.

Ключові слова: *перехідне правосуддя, історія перехідного правосуддя, історичні моделі правосуддя перехідного періоду, постконфліктне врегулювання, міжнародні злочини, інституційні реформи, відповідальність, воєнні злочини, український досвід правової трансформації*

Pelekh I. V. Historical Models of Transitional Justice and Their Adaptation to the Conditions of the Contemporary Ukrainian Experience

The article provides a comprehensive analysis of historical models of transitional justice and identifies the possibilities for their adaptation to the conditions of the contemporary Ukrainian experience. It substantiates that transitional justice constitutes a logical stage in the evolution of the system for protecting the rights of victims of armed conflicts, aimed not only at holding perpetrators accountable but also at restoring the rights of victims, establishing the truth, and creating institutional

guarantees for the non-recurrence of violations in the future. The main historical models of transitional justice are identified and analysed, namely the punitive (or retributive), commission-based (or truth-seeking), institutional-reformative, and hybrid models, with due regard to specific examples of their application in international practice. It is emphasised that each model has been shaped by particular political, social, and legal conditions and possesses both advantages and inherent limitations.

Special attention is paid to the practical experience of implementing transitional justice in Colombia, the Republic of South Africa, and Syria, as well as to the potential borrowing of positive practices for the Ukrainian transitional justice context, which is characterised by the combination of an ongoing armed aggression, temporary occupation of part of the state territory, large-scale human rights violations, and prospects for post-war recovery. The article analyses scholarly approaches of domestic and foreign researchers, along with contemporary expert discussions on the application of international experience to Ukraine. The expediency of applying a hybrid model of transitional justice is emphasised, combining national and international accountability mechanisms, victim participation, reparations, and institutional reforms. It is concluded that the adaptation of historical models of transitional justice to Ukrainian realities requires a comprehensive, systematic, and contextual approach capable of ensuring both justice for past crimes and the democratic development of the state in the future.

Key words: *transitional justice, history of transitional justice, historical models of transitional justice, post-conflict settlement, international crimes, institutional reforms, accountability, war crimes, Ukrainian experience of legal transformation.*

Вступ. Протягом усього історичного розвитку людства воєнні конфлікти залишалися постійним чинником суспільного буття, що супроводжувався масштабними людськими втратами та системними порушеннями прав людини. Усвідомлення руйнівних гуманітарних наслідків війни прийшло не одразу, проте зумовило поступове формування правових механізмів, спрямованих на обмеження насильства та захист осіб, які постраждали внаслідок цих воєнних конфліктів. На цій основі виникли та розвинулися норми міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини, які покликані забезпечити мінімальні стандарти захисту жертв війни.

Водночас сам факт завершення воєнного конфлікту не означає автоматичного відновлення справедливості та соціальної рівноваги. Масові порушення прав людини, вчинені під час конфліктів, залишають глибокі правові та соціальні наслідки, що потребують спеціальних механізмів реагування. Саме у цьому контексті перехідне правосуддя постає як логічне продовження еволюції системи захисту жертв конфліктів, оскільки воно спрямоване не лише на притягнення винних до відповідальності, а й на відновлення прав постраждалих, встановлення правди та створення інституційних гарантій неповторення подібних порушень у майбутньому.

Зазначена проблематика має не лише теоретичне, а й вагомe практичне значення, оскільки безпосередньо пов'язана з процесами державотворення, демократичної трансформації та забезпечення сталого миру у світі.

В умовах триваючої збройної агресії проти України питання формування національної моделі перехідного правосуддя набуває особливої актуальності. Масштаб і системний характер порушень міжнародного гуманітарного права, наявність тимчасово окупованих територій, а також перспективи повоєнного відновлення зумовлюють необхідність наукового осмислення історичного досвіду застосування різних моделей перехідного правосуддя та визначення можливостей їх адаптації до українських реалій. У цьому контексті перехідне правосуддя виступає важливим інструментом не лише притягнення до відповідальності, а й відновлення довіри до державних інституцій та суспільної єдності.

Окремо варто зупинитися на специфіці саме українського досвіду. Російська федерація розпочала збройну агресію проти України ще в лютому 2014 року, здійснивши окупацію

Автономної Республіки Крим та деяких регіонів Донецької та Луганської області. З того часу серед науковців, юристів, активістів почалися вести дискусії щодо впровадження прийнятих моделей перехідного правосуддя. У 2017 році вийшла колективна монографія (за загальною редакцією відомих фахівців у галузі міжнародного права А. Буценка та М. Гнатовського), яка була підготовлена науковцями, юристами-практиками й експертами неурядових організацій, де вперше докладно розкрито зміст, основні елементи та механізми реалізації правосуддя перехідного періоду [1]. Проблематика перехідного правосуддя надалі перебувала у фокусі наукових досліджень, що знайшло відображення у працях вітчизняних учених, зокрема І. Брунної-Калісецької, Т. Кисельової та О. Мартиненка, С. Фурси, В. Пилипенка, В. Філатова, О. Кліма та інших, які аналізували окремі теоретичні та практичні аспекти формування і реалізації механізмів перехідного правосуддя. Водночас події 24 лютого 2022 року стали переломним етапом для наукового осмислення зазначеної проблематики, оскільки повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України суттєво змінила як масштаби порушень прав людини, так і умови, у яких розглядається можливість застосування відповідних правових механізмів.

Повномасштабне вторгнення зумовило перегляд попередніх наукових підходів і концепцій, що ґрунтувалися на припущенні щодо потенційного мирного врегулювання конфлікту, та актуалізувало потребу в нових теоретичних і практичних рішеннях. Попри активізацію наукових і експертних дискусій на національному та міжнародному рівнях, а також ухвалення низки міжнародних документів, динамічний характер збройного конфлікту та відсутність чітких часових перспектив його завершення ускладнюють визначення оптимальної моделі перехідного правосуддя для України, що додатково підкреслює актуальність подальших наукових досліджень у цій сфері.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз історичних моделей перехідного правосуддя та визначення можливостей їх адаптації до умов сучасного українського досвіду з урахуванням викликів, пов'язаних із триваючою збройною агресією, вимог міжнародного права та перспектив повоєнного відновлення.

Результати дослідження. Перехідне правосуддя було предметом дослідження представників багатьох галузей науки, що зумовлює існування різних підходів до тлумачення його змісту та призначення. Як слушно зазначають О. Клим та В. Чернописька, перехідне правосуддя «це сукупність інструментів, процесів і механізмів, спрямованих на подолання наслідків зловживань правами людини у контексті збройних конфліктів та/або змін політичних режимів, що полягають, насамперед, у притягненні до відповідальності винних у вчинених правопорушеннях, відшкодуванні шкоди (як моральної, так і матеріальної), встановленні правди про обставини, в яких були здійснені порушення прав людини, досягненні примирення та встановленні справедливості» [2, с. 96].

Історичний розвиток перехідного правосуддя засвідчує відсутність універсальної моделі, придатної для застосування в усіх державах і конфліктах. Кожна модель перехідного правосуддя, про яку йтиметься далі мова, по суті, є унікальна і виділяється із конкретного воєнного конфлікту або конфліктів, що мають певні схожі ознаки. У різні історичні періоди формувалися відмінні моделі перехідного правосуддя, які відображали тогочасні політичні та економічні умови, характер порушень, сторони, рівень міжнародного впливу та взаємодії. Також необхідно зауважити, що в науковій літературі існує велике розмаїття думок щодо виокремлення моделей перехідного правосуддя. Наприклад, М. Колодяжний пропонує «такі умовні моделі перехідного правосуддя, як: ефективні, частково ефективні та неефективні», орієнтуючись на авторське «розуміння ефективності та її конкретного прояву у відповідних країнах» [3, с. 40]. Згадані вище автори колективної монографії розглядають як і інституційний досвід створення міжнародних судових установ та комісій, так і конкретні історичні приклади країн (Боснії і Герцеговини, Сербії, Південної Африки) [2].

Тому, зважаючи на розмаїття підходів до виділення різноманітних моделей та видів, можна запропонувати власну класифікацію історичних моделей перехідного правосуддя.

Почати варто з каральної (або репресивної) моделі перехідного правосуддя, яка ґрунтується на притягненні винних осіб до кримінальної відповідальності за міжнародні

злочини та має на меті відновлення справедливості шляхом судового переслідування. Яскравими історичними прикладами її слугують чотири найвідоміші трибунали: Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал (1945-1946 рр.) - притягнення до відповідальності керівників нацистської Німеччини за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності; Токійський міжнародний трибунал (1946-1948 рр.) - судовий розгляд злочинів, вчинених керівництвом Японії під час Другої світової війни; Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії - переслідування осіб, винних у воєнних злочинах на Балканах та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди - відповідальність за геноцид 1994 року. Її ключовим завданням були відновлення справедливості шляхом індивідуалізації відповідальності та покарання винних. Ця модель акцентує увагу на принципі невідворотності відповідальності та має потужний превентивний ефект. Водночас каральна модель має обмеження, зокрема пов'язані з неможливістю охопити кримінальним переслідуванням усіх винних осіб, високими ресурсними витратами та ризиком політизації правосуддя. У чистому вигляді вона досить рідко застосовується та зазвичай доповнюється іншими механізмами.

Наступна модель - комісійна, зосереджена на встановленні історичної правди, документуванні порушень прав людини та визнанні страждань жертв без обов'язкового судового переслідування всіх винних. На думку В. Жидкова, ця модель викликає більших складнощів в розумінні, тому, що це «обумовлено філософським забарвленням терміну істина, специфікою її встановлення за результатами збройного конфлікту, а також повноваженнями та роллю населення і неурядових організацій, які можуть брати активну участь у цьому процесі» [4]. Для прикладу можна навести наступні комісії: Комісія правди і примирення в Південно-Африканській Республіці (1995-2002 рр.) - дослідження злочинів режиму апартеїду з можливістю амністії за умови повного зізнання; Комісія правди в Чилі (Комісія Реттіга) - документування порушень прав людини під час військової диктатури; Комісія правди в Перу — аналіз злочинів під час внутрішнього збройного конфлікту; Комісія з повернення біженців у Східному Тиморі (2001 р); суди гачача в Руанді — місцеві громади брали участь у розгляді справ щодо злочинів геноциду з акцентом на примирення ті ін [4]. Перевагою цієї моделі є спрямованість на суспільне примирення. Водночас вона не завжди забезпечує повноцінну юридичну відповідальність винних осіб, що може викликати критику з боку жертв та правозахисної спільноти. Як справедливо зазначає С. Кіщенко, «всілякі комісії не можуть замінити судові процеси зі встановленням індивідуальної кримінальної відповідальності, чим відрізняються від судів» [5].

Наступною є інституційно-реформаторська модель, яка орієнтована на реформування державних інституцій, причетних до порушень прав людини, з метою запобігання їх наступного повторення. До цієї моделі можна навести приклади проведення люстраційних процесів, що відбувалися у країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Чехія, Німеччина після возз'єднання) як логічний результат очищення державного апарату від представників репресивних режимів, реформу сектору безпеки в Південно-Африканській Республіці після апартеїду та судову реформу в Аргентині після військової диктатури.

Звісно, не варто оминати увагою і комбіновану модель перехідного правосуддя, що поєднує елементи кількох підходів, забезпечуючи баланс між відповідальністю, правдою, відшкодуванням шкоди та інституційними реформами. Ця модель зустрічалася у більшості країн, де застосовувалося перехідне правосуддя після завершення міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів (наприклад, Сьєрра-Леоне, Колумбія, Балканські держави).

Питання моделей перехідного правосуддя та можливостей імплементації позитивного досвіду для України перебувають у центрі постійної уваги фахової спільноти. Так, у межах діяльності Асоціації правників України, протягом 2025 року відбулася серія експертних заходів, присвячених обговоренню різних моделей перехідного правосуддя з урахуванням багатогранного міжнародного досвіду, за участю фахівців Міжнародного центру перехідного правосуддя (ICTJ). Зокрема, було представлено досвід Колумбії, де на основі тривалих суспільних дискусій і взаємодії з міжнародними партнерами, включно з Міжнародним кримінальним судом, було сформовано комплексну модель перехідного правосуддя, що поєднує

кримінальну відповідальність найвідповідальніших осіб, забезпечення прав постраждалих, репарації та гарантії неповторення. Важливою особливістю цієї моделі стало закріплення її елементів на конституційному рівні ще до завершення мирних переговорів, що забезпечило інституційну легітимність і стабільність відповідних механізмів [6]. Окрему роль у колумбійській моделі відіграє Спеціальна юрисдикція для миру як інструмент поєднання кримінальної, відновної та правдопошукової справедливості, уповноважений застосовувати норми міжнародного права та розглядати злочини, передбачені Римським статуттом. Попри початкові застереження з боку міжнародних інституцій щодо м'якості санкцій і вибіркості проваджень, подальша еволюція підходу міжнародного кримінального правосуддя засвідчила ефективність принципу позитивної комплементарності та сприяла зміцненню довіри до національної моделі [6].

Також розглядався досвід Південно-Африканської Республіки (далі-ПАР), зокрема діяльність Комісії правди і примирення, що демонстрував спробу подолання системних порушень прав людини шляхом поєднання встановлення правди, умовної амністії, репарацій і залучення жертв до процесів примирення. Водночас цей приклад виявив низку структурних обмежень, зокрема недостатній рівень кримінальної відповідальності, обмежені інституційні реформи та нездатність повною мірою усунути соціально-економічну нерівність, що засвідчує необхідність комплексного та збалансованого підходу до перехідного правосуддя. Річард Дж. Голдстоун, колишній суддя Конституційного суду ПАР та головний прокурор міжнародних трибуналів ООН щодо Югославії та Руанди, «закликав не копіювати чужі моделі, а адаптувати їх до українського контексту. Він поділився досвідом роботи Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії, вказуючи на складнощі у досягненні примирення попри юридичні успіхи. Досвід Південної Африки, за його словами, є цінним, але потребує критичного осмислення» [7].

Координатор програми щодо Сирії з Міжнародного центру перехідного правосуддя (ICTJ) Малек Абохусен, наголосив, що тривалий характер конфлікту, системне застосування репресивних практик і блокування міжнародних механізмів притягнення до відповідальності призвели до масштабних порушень прав людини та тривалих соціальних наслідків [8]. Водночас досвід Сирії засвідчує ключову роль громадянського суспільства у документуванні злочинів, підтримці постраждалих і збереженні пам'яті, що становить важливий орієнтир для України в умовах фіксації воєнних злочинів у режимі реального часу [8].

Заслуговує на увагу і досвід Сьєрра-Леоне. Девід М. Крейн, колишній головний прокурор Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, наголосив на ключовій ролі участі жертв у формуванні механізмів відповідальності, підкресливши значення публічних форматів взаємодії між правосуддям і постраждалими спільнотами. Він зазначив, що досвід Сьєрра-Леоне демонструє реалістичність притягнення до відповідальності найвищих посадових осіб, що є важливим аргументом на користь створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України [9]. Особливу увагу було приділено стратегічному підходу до інституційного дизайну суду, зокрема чіткому визначенню мандата, строків діяльності та процесуальної стратегії, що забезпечило ефективність і завершеність судового процесу (що варто запозичити Україні зараз при укладенні статуту для Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, про створення якого було заявлено в травні 2025 р.). Важливим елементом успіху було також паралельне, але незалежне функціонування судового механізму та Комісії правди і примирення, що сприяло підвищенню суспільної довіри та легітимності перехідного правосуддя. Новаторська практика кваліфікації злочинів, зокрема щодо насильства проти жінок і дітей, примусової участі дітей у конфлікті та сексуального рабства, засвідчує потенціал цього досвіду як цінного орієнтира для формування української моделі перехідного правосуддя [9].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що перехідне правосуддя є комплексним і багатовимірним правовим явищем, ефективність якого безпосередньо залежить від історичного, політичного та соціального контексту конкретної держави. Можна виділити наступні історичні моделі перехідного правосуддя, спираючись на критерій

історичного досвіду: каральна(або репресивна) модель, комісійна модель, інституційно-реформаторська модель та комбінована модель. Аналіз історичних моделей перехідного правосуддя підтверджує відсутність універсального підходу та водночас засвідчує доцільність застосування саме комбінованих моделей для України, які поєднують елементи кримінальної відповідальності, встановлення істини, репарацій і інституційних реформ. Міжнародний досвід Південної Африки, Колумбії, Сьєрра-Леоне та інших держав демонструє як позитивні практики, так і структурні обмеження, що мають бути враховані при формуванні національної моделі перехідного правосуддя України. В умовах триваючої збройної агресії проти України перехідне правосуддя набуває значення не лише механізму реагування на минулі порушення, а й інструменту забезпечення майбутньої безпеки та демократичної стійкості держави. Особливого значення набувають питання участі жертв, суспільної легітимності, інституційної спроможності та взаємодії з міжнародними механізмами відповідальності. Зроблено висновок, що формування української моделі перехідного правосуддя має ґрунтуватися на принципах комплексності, адаптивності та позитивної комплементарності з міжнародним кримінальним правом. Особливу увагу варто приділити постійному документуванню усіх злочинів, які вчиняються на території України.

Список використаних джерел:

1. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ, РУМЕС, 2017. 592 с.
2. Клим О. Ю., Чернописька В. З. Проблема дефініції «перехідного правосуддя» у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 1 (37). С. 92–99. DOI: 10.23939/law2023.37.092.
3. Колодяжний М. Зарубіжний досвід застосування перехідного правосуддя // *Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя : матеріали наук.-практ. круглого столу* (м. Харків, 14 черв. 2024 р.). Харків, Право, 2024. С. 40–44. DOI: 10.31359/9786178411541. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/08/Збірник-тез_Захист-прав-людини_14.06.2024_НДІ-ВПЗ.pdf (дата звернення: 02.12.2025).
4. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPraivosuddya_A4.pdf (дата звернення: 30.11.2025).
5. Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. URL: <https://collections.fes.de/publikationen/ident/fes/17232> (дата звернення: 30.11.2025).
6. Україна, Колумбія, Судан: як працюють механізми перехідного правосуддя. URL: <https://uba.ua/ukr/news/ukraina-kolumbja-sudan-jak-pracjujut-mekhanzmi-perekhdnogo-pravosuddja> (дата звернення: 30.11.2025).
7. Південна Африка: уроки правди і примирення для України. URL: <https://uba.ua/ukr/news/pvdenna-afrika-uroki-pravdi-primirennja-dlja-ukraini> (дата звернення: 30.11.2025).
8. Український контекст перехідного правосуддя: уроки війни та міжнародного досвіду. URL: <https://uba.ua/ukr/news/ukrainskijj-kontekst-perekhdnogo-pravosuddja-uroki-vjjni-ta-mzhnarodnogo-dosvdu> (дата звернення: 01.12.2025).
9. Правда, справедливість і примирення: що Україна може перейняти з досвіду Сьєрра-Леоне. URL: <https://uba.ua/ukr/news/pravda-spravedlivst-primirennja-shho-ukraina-mozhe-pereijnjati-z-dosvdu-srraleone> (дата звернення: 01.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

